

רשימות ביקורת

Benny Morris, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-1999*, Knopf, New York 1999, 749 pp., bibliography, index.

בצד ספרו של אבי שליים (Shlaim 1999), שיצא אף הוא לאחרונה, גרם ספרו החדש של בני מוריס למסד האקדמי הישראלי להתגייס שוב נגד "ההיסטוריונים החדשים", עשר שנים לאחר פרוץ הוויכוח בנושא, והפעם באמצעות כתבי עת אמריקאיים. התגובה, שהיתה הפעם היסטורית מן הרגיל,¹ מעידה אולי על כך שהסתיים שלב בוויכוח, וטוב עשה מוריס שכתב סקירה כוללת, מנקודת מבטו, על ההיסטוריה של הסכסוך. ההיסטוריה מעידה גם על תבוסת ההיסטוריוגרפיה הממסדית. בשפה משמיצה, ללא כל טיעונים של ממש, הוצג ספרו החדש של מוריס בביקורות שהותכו בו ככתב פלסתר פרו־ערבי ואנטי־ציוני. לעומת זאת, בקרב ציבור הקוראים – שלא מעט מהם הגם יהודים פרו־ישראלים – היה הספר לרב מכר. דומה שהוויכוח ההיסטוריוגרפי הפנים ישראלי, שכבר ידע שלבים רציניים ומעמיקים יותר, הגיע לסוף דרכו והאנכרוניזם של "ההיסטוריה מטעם" ואולי "ההיסטוריה מטעם" מרים את ראשו בפעם האחרונה. כבר זמן מה קיימת במדיומים אחרים, כגון הטלוויזיה וספרי הלימוד, פתיחות גדולה יותר לפרשנויות היסטוריות כמו זו של מוריס, וכל ניסיון של האקדמיה לערער על הלגיטימיות של פרשנות זו הוא אפוא פסיכולוגי יותר ממחקרי.

ואולי כעת, כאשר השלב ההיסטורי מאחורינו או כמעט מאחורינו, ניתן לבדוק במה מוריס מחדש ובמה אינו מחדש בכל הנוגע לסדר היום של "ההיסטוריה החדשה". על אף שמונח זה מייצג סדרי יום שונים במקומות שונים בעולם, בארץ הוא דבק זה מכבר בכל עבודות מחקר שמאתגרת את ההיסטוריוגרפיה הציונית הרשמית, ונעשה ז'אנר במידה כזאת עד כי אין רואים טעם לספק הסבר אטימולוגי למונח ולבדוק עד כמה הוא מתאים או אינו מתאים לתופעה. מבחינה זו, מצטרף ספרו החדש של מוריס לקריאת התיגר "החדשה", קרי מערער על הנרטיב הציוני אך בו בזמן ממשיך את הקריאה "הישנה" של המפעל ההיסטוריוגרפי, כלומר מייצג היסטוריה פוֹזיטיביסטי, ארכיונית ואליטיסטית במיטבה, ולא זו בלבד, אלא היסטוריה שהיא בעיקרה היסטוריה

1 ראו במיוחד מאמרה של אניטה שפירא: 26-36 Shapira 1999.

של הסכסוך. בכך אין חדש. ההיסטוריה של ארץ ישראל/פלסטין מוצגת בעשרות, אם לא במאות ספרים, כהיסטוריה של הסכסוך בין שתי התנועות הלאומיות – הציונית והפלסטינית – ותו לא. אלא שהתמונה המתקבלת מנקודת מבטן של האליטות הפוליטיות אינה התמונה המלאה – אם כי היא מעניינת – של מציאות אנושית מתהווה ומשתנה, שכן הסכסוך הוא הוויה דומיננטית, לעתים טוטלית, בחייהן של הקהילות האנושיות שחיו בארץ הזו בתקופה שסוקר בני מוריס בספרו החדש, כלומר מ־1882 עד לימינו.

נקודת המבט של האליטות הפוליטיות מתעלמת מכמה שאלות בסיסיות על ההווה האנושית שהתפתחה בארץ בתקופה הנזכרת, כגון: האם הסכסוך תמיד היה שם מאז 1882? האם הוא כלל את כל האוכלוסייה או שמא לא היה אלא משחק של האליטות בינן לבין עצמן עד אשר הן הצליחו לכונן מבנה פוליטי חזק דיו כדי לכפות את הסכסוך על הקהילות? מה טיבה של האינטראקציה בין המאויים האנושיים שאינם כלולים בפוליטיקה הלאומית המתהווה לבין הדחפים האנושיים שעיצבו את חייהם של האנשים בארץ בטרם היות הלאומיות? מה מקומם של עובדים, פועלים ונשים בהיסטוריה הזו של הסכסוך? האם תמיד היו ויישאו שוליים בהווה של הארץ הזו?

שאלות אלה ואחרות עולות רק כאשר היסטוריונים מבקשים לכתוב היסטוריה מלמטה, כפי שעשו ההיסטוריונים החדשים בצרפת בסוף שנות העשרים של המאה ה־20. ניתן להתחיל לענות עליהן רק כאשר התייעוד הכתוב אינו זוכה למעמד עליון בהיררכיה של המקורות בהשוואה להיסטוריה שבעל פה או בהשוואה להיסטוריה המחולצת בעזרת פרשנות יצירתית מטקסטים קיימים, אשר לא כולם פוליטיים וגבריים. חלק מן התשובות הללו ניתנו לנו בעבודותיהם המצוינות של בשארה דומאני (Doumani), זכרי לוקמן (Lockman), תד סוודנברג (Swedenburg) ואחרים.² עד כמה שהמונח נשמע מוזר, זוהי "ההיסטוריה החדשה" הישנה, זו שמנסה להכיל בסיפור ההיסטורי את כל מי שלא היה בו, שנדחק ממנו או שסיפורו עוות בו.

דעיכת הפרשנות האליטיסטית של המציאות בעזרת השיח הלאומי היא תהליך איטי יותר ממה שנהוג לחשוב, ואף איטי יותר ממה שעולה מספרו של מוריס. גם אין הוא כה ברור מאליו כפי שסבורים, והוא נעזר באינדוקטרינציה אלימה למדי המופנית כלפי כל מי שדחפיו או דחפיה הקיומיים מבקשים לעצמם ביטוי אחר מזה המוגדר כציוני או כפלסטיני בהווה האנושית, כגון נשים כנשים, פועלים כפועלים ואנשי עסקים כאנשי עסקים. בהיסטוריה הזו, הסכסוך הופך לחזות הכול רק לקראת סוף הסיפור ולא בתחילתו, לאחר שגבה מחיר רב מהחברות עצמן והביא רווח גדול לאליטות

הפוליטיות. הסיפור החדש הזה טרם הוצג כעבודה מקרה-היסטורית, וחבל שיש רק שמץ ממנו בספרו של ההיסטוריון החדש בני מוריס.

אך כל עוד אין מערערים על מקומו הדומיננטי של הסכסוך בהווה האנושית שהתעצבה במאה השנים האחרונות בארץ הזו, וכל עוד מקבלים את הפעולה הפוליטית של האליטה כהיסטוריה עצמה ורואים בכל מי שלא משתייך אליה שחקן פסיבי בזירת ההתפתחויות, קשה לבקש ספר ממצה יותר, רהוט יותר ומרתק יותר מאשר הספר שלפנינו. תיאור הסכסוך זוכה כאן למה שפעם נהוג היה לכנות נרטיב, קרי סיפור עלילה היסטורי. זוהי היסטוריה תיאורית וניתוחית במיטבה. וכמו בעבודותיו הקודמות של מוריס, זהו נרטיב שאינו חורג לחלוטין מהנרטיב הציוני אבל מותח את גבולותיו עד לכאב, ואולי פה ושם אף חורג מהם, לעברו של הנרטיב הפלסטיני. אין זו כמובן טענתו של מוריס, הכותב מתוך שכנוע עמוק שהוא מתאר נכונה את המציאות העובדתית. המציאות שהוא מתאר מצויה כאמור על גבול ניפוץ אמיתות היסוד של ההיסטוריוגרפיה הציונית. אם נרצה לבדוק את טענותיו העיקריות בכל אחד מן הפרקים הידועים בסיפור הידוע של הסכסוך הערבי-יהודי, הציוני-פלסטיני (מוריס אינו מכריע בין שני השמות אלא משתמש בהם לחלופין), יהיה עלינו להעמידן אל מול הנרטיבים הידועים, שכן קשה יהיה לבדוקן אל מול מה שקרה באמת. חזקה עלינו שכמו תמיד, בדק מוריס בעבודותיו את המקורות לפני ולפנים, ואם האמת מצויה בתעודות של אליטות פוליטיות, הנחה שאינה מקובלת על דעתי אבל זוהי בעייתי ולא בעייתו של בני מוריס, הרי אין טוב ממוריס לחלצה מחומרים אלו. ודי בראיה שאפילו היסטוריונית ישראלית דקדקנית כמו אניטה שפירא (Shapira 1999) מצאה רק כארבע שגיאות עובדתיות בתוך אלפי העובדות שמוריס ליקט, כדי להוכיח את כשרותו המקצועית.

בתחילת ספרו עוסק מוריס בצמיחתה של הלאומיות היהודית והערבית. זו היהודית, הציונות, מתוארת כדחף של בודדים, משוגעים לדבר, שהצליחו כמעט יש מאין ליצור מציאות חדשה בארץ. השיח שלהם, עלייה וציון, זוכה לטיפול ציני למדי אצל מוריס, ובכך יש חריגה מהכתיבה הציונית הקלסית הלוקחת את המינוח האידיאולוגי הטעון של הציונות כשיח נייטרלי על המציאות. אבל הסיפור הציוני על רדיפות שדוחפות יהודים לשוב לארץ אבותיהם מתקבל כהתפתחות שהיתה. הלאומיות הערבית, קרי הפאן-ערבית, צומחת אצל מוריס רבע מאה אחרי הציונות. בעיני מוריס ההפרש הזה של עשרים וחמש שנה הוא קריטי, ויש בו כדי להסביר את הצלחתן ואת כישלונן של שתי התנועות הלאומיות, משום שזמן הוא גורם מסייע בצמיחת תודעה פוליטית וארגון. במבט לאחור, יאמרו הפלסטינים שכל עוד הקולוניאליזם האירופי עומד מאחורי הציונות, הרי גם לו היתה מתחילה עשרים וחמש שנה אחרי הופעת הלאומיות הערבית היא היתה מצליחה והפלסטינים היו נכשלים. יתרה מזו, אליבא דמוריס, כאשר

הלאומיות הערבית צמחה היא התבססה על כמה קבוצות בלתי משמעותיות שניסו להעביר רעיון פרי יצירתה של שכבה אינטלקטואלית דקה, ואילו הציונות נשענה על רבדים דתיים ומשמעותיים יותר. כאשר הוא דן בשורשי הציונות נותר אפוא מוריס שבוי בניתוח המזרחני הישראלי של הלאומיות הערבית וגם בגרסה הציונית, אם כי זו הביקורתית והצינית.

השפה של מוריס לא תמיד מכסה על המהות. המונחים שבהם הוא משתמש – "קולוניות", "מתיישבים" ו"עולים" – מעידים על העדר פקפוק בדבר כנות רצונה של ההתיישבות הציונית לנהוג בכבוד באוכלוסייה המקומית, אבל ניתן לטעון כנגדו שהציונים היו קולוניאליסטים לכל דבר ולכן לא היה בהם שמץ של כבוד למקומיים אלא רק טיפה של רומנטיקה ואקוויטיקציה של היליד. נטייה זו גרמה לחלק מהם להתחפש ל"ערבים", תחפושת שלא הסתירה את הרצון להתעמר באוכלוסייה המקומית ולבסוף לעקור אותה. הרוב בכלל בחר להתעלם מהאוכלוסייה המקומית. על פי גרסתו של מוריס צמחה ההתעמרות רק אחרי שהתברר למתיישבים, אם כי כל זאת קורה מהר ובחשף, כי אין הם מתקבלים יפה על ידי האוכלוסייה המקומית. או אז הם החלו להתנהג כלפיה באלימות. מיקום צמיחתה של האלימות המובנית בהתייחסותה של הציונות לאוכלוסייה המקומית עוד בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה הוא הסממן הראשון לנכונותו של מוריס להרחיק אל מעבר לנרטיב הציוני המקובל. הציונות אליבא דמוריס אולי אינה קולוניאליזם, אבל הציונים מתנהגים כקולוניאליסטים לכל דבר. עם זאת, אין הציונות אשמה בעימות; "הנסיבות האובייקטיביות", קרי מטרות נוגדות של קבוצות אנושיות, הן הגורם לסכסוך כפי שהן היו הגורם לגירוש הערבים בשנת 1948. וכאן ימצא עצמו מוריס לעולם רחוק מההיסטוריוגרפיה הפלסטינית ומן ההווה ההיסטורית הפלסטינית שאותן אין הוא מצליח לתאר. לגבי הקורבנות, אפילו "צדקניים" כלשון כותרת ספרו של מוריס, ההיסטוריה אינה תוצאה של נסיבות אובייקטיביות. כשם שהשוואה היהודית אינה פרי נסיבות אובייקטיביות, כך גם הנפכה הפלסטינית אינה פרי נסיבות כאלה. ההיסטוריון חייב להכריע בשאלה האם סכסוך הוא אימננטי או פרי תכנון של צד זה או אחר. בנרטיב הציוני, וגם בזה של מוריס, הסכסוך הוא בלתי נמנע; בנרטיב הפלסטיני הסכסוך הוא תוצאה של קולוניאליזם יהודי, שאלמלא היה מופנה לפלסטין אלא לאוגנדה או ללבנון, למשל, לא היה קיים.

שורת ההתנגשויות בין יהודים לאוכלוסייה המקומית בעשר השנים הראשונות של תקופת המנדט מתוארת על ידי מוריס כגלי התקפה ערבים (כאן נעלמו באורח פלא הפלסטינים של תחילת הסיפור). ההתקפות האלה, החלו בגלל כישלוננו של המפעל הציוני הגדול ביותר – שיחוד הערבים. גם כאן בא לידי ביטוי הניווט המרתק הזה של מוריס אל מחוץ לנרטיב הציוני. איזה היסטוריון ישראלי אחר היה כותב כי במהותו המפעל הציוני היה מערכת שותד גדולה? אבל התחברותו המיידית אליו מלווה

בהתנתקות מנקודת המבט הפלסטינית (וכל זאת מתוך אמונה שכך אתה כותב "באמת" את אשר אירע). בעוד הדבקת התואר "מפעל שוחד" לציונות היא כתיבה ביקורתית ורוויזיוניסטית, הרי ראיית הפוליטיקה הפלסטינית כמערכת של מקבלי שוחד ושוללי היא דוגמה נוספת למזרחן הקלסי החבוי במוריס.

מוריס לא מקבל את הטענה הפלסטינית כי בשנת 1929 התנהל מאבק לשחרור לאומי. לעומת שני המונחים "מרד" ו"עלייה", שהם לגבי פירוש טעון של המציאות, המונח "מהומות" (riots) הוא נייטרלי. כאן חשוב להזכיר כי באשר לניטרליות בתיאור של מאבק אנטי-קולוניאליסטי מוריס קרוב יותר לתיאור הקולוניאליסטי, שכן במערב צמח המינוח הנייטרלי ובישראל צמח המינוח ה"נייטרלי" לגבי ההיסטוריה של פלסטין. אפילו מוריס אינו נוקט במונח "מהומות" כאשר הוא מתאר פעולות של ההגנה נגד היישובים הערביים, אך הערבים (שוב, להיכן נעלמו הפלסטינים?) הם תמיד עתירי מהומות. בנרטיב של מוריס, כמו בנרטיב הציוני, לכל גל מהומה ערבי יש תגובה ציונית. ואילו בנרטיב הפלסטיני, לכל מעשה תוקפני ציוני יש פעולת מגנה פלסטינית.

מוריס חוצה בניתוח את קווי הנרטיב כאשר הוא דן בפעילות היהודית נגד הבריטים בתקופת המנדט. הוא מאמץ בחדווה את התואר "טרור", וגם אם עשו זאת לפניו, שום היסטוריון ישראלי לא כתב עדיין בנחרצות כזו שמה שמוכר כמוורשת הקרב של השחרור הלאומי הוא למעשה מורשת טרוריסטית. כך גם פעולות האצ"ל בקרב האוכלוסייה הערבית מתוארות ללא כחל ושרק כטרור לשם טרור. עמדתו של מוריס כלפי הטרור של ההגנה אינה ברורה. לדעתו, זו היתה פעולה נגד מטרות שלטענת ההגנה שימשו מקור לטרור ערבי. האומנם כך היה או שמא בניגוד לאצ"ל נזקקה ההגנה לתירוצים?

מעניין במיוחד היה כמובן להשוות את כתיבתו של מוריס החדש על 1948 לכתיבתו ב-1988, אשר הביאה לפרסומו הגדול, ובצדק, כאחד מבכירי ההיסטוריונים בישראל. מרכיב חדש בכתיבתו בעניין זה הוא תרומת הטרור היהודי, בעיקר של האצ"ל, אבל לא רק שלו, להעצמת הסכסוך.³ הטרור יהודי אפילו הופך למודל חיקוי לערבים, ובכך מקבל יתר תוקף כגורם לרמת העוינות והאלימות שהיתה במלחמה הזו.

מוריס נותר איתן בפרשנותו ללידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: לידתה במלחמת 1948, ולא כפרי תכנון מוקדם. בכך לעולם יישאר פער עמוק ועצום בינו לבין ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית המקצועית והפופולרית. לא משום שזו האחרונה אינה מהססת לבסס את כתיבתה גם על היסטוריה שבעל פה, אלא משום שבכירה

3 בקריאה יצירתית יותר, שאינה מחייבת את מוריס, מתאפשרת פרשנות לפיה אפילו בחיפה ביקשה ההנהגה היהודית להבריח את האוכלוסייה המקומית במסגרת המלחמה.

קוראים אחרת את אותם מסמכים שמורים פירש, ולעתים היה הראשון שדלה. מוריס מייחד חמישה עמודים ל"שואה הפלסטינית" ובכך הופך את ספרו בעיקר להיסטוריה של הסכסוך בין ארצות ערב לישראל, ולא לסכסוך בין הפלסטינים לישראל. הסכסוך הראשון עומד להיפתר אך השני רחוק מפתרון, ואיש אינו יודע עדיין מה הויקה בין השניים.

הפרק על השנים שבין מלחמת 1948 למבצע סואץ הוא חזרה מתומצתת ורהוטה על ספרו השלישי של מוריס על הסכסוך הדן בתקופה זו (מוריס 1996). כאן מציג מוריס בבהירות את הטיעון המרכזי על הפער הקיים בין השיח הישראלי על "פעולות הגמול" הישראליות לבין המציאות של יזמות אלימה ישראלית. לגבי מוריס, ישראל הקטנה, המנסה להכיל את העוינות של שכנותיה הרחק מן הנרטיב הישראלי המקובל, היא תוקפנית למדי כלפי שכנותיה ודורסנית כלפי קורבנותיה הפלסטינים.

האם יש בספר ורעים של ההיסטוריה החדשה שעוד תיכתב על מלחמת 1967? במידה מסוימת כן. מוריס אינו רק היסטוריון מצוין, הוא גם בעל חוש עיתונאי מפותח. הוא יודע מה מצפים מספרו שיוצא לאור בהוצאה מסחרית מכובדת. הנרטיב הישראלי המקובל על מלחמת מגע ומגן של דוד מול גלית הופך לסיפור של יוזמה התקפית ישראלית בגבול עם סוריה, יוזמה המידרדרת למלחמת כל בכול, שבה התכונן הישראלי המקדים בולט בעליונותו על הפסיביות וחוסר המוכנות בצד הערבי. אבל מוריס הוא לעולם חסיד של "הנסיבות", וכך, כמו בשנת 1948, ההתפתחויות בשדה הקרב מהירות יותר ממה שתוכנן. דומה שהיום כבר ניתן לספק ניתוח מעמיק יותר של האידיאולוגיה הציונית, במיוחד זו של אנשי אחדות העבודה, אשר מאז שנות החמישים מחכים להזדמנות לכבוש את "יהודה ושומרון", כפי שחיכו להזדמנות בשנת 1948 לסלק את האוכלוסייה המקומית.

הפרקים הבאים בתולדות הסכסוך כבר אינם פרי מחלוקת היסטוריוגרפית מרתקת. ושוב, למרות התחושה של מסע בארץ היסטורית מוכרת, ייאמר לזכותו של מוריס שהוא מחיה אותם בשפתו הבהירה ובכתיבתו השוטפת. מסקנותיו של מוריס הן סיפור מרתק כשלעצמו. כאן מן הראוי להיזכר שוב בביקורת הפלסטינית על ספרו החשוב ביותר של מוריס אודות לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים (Masalha 1999: 211-220). היסטוריונים פלסטינים רבים טענו כי משלל העדויות שאסף מוריס הם מסיקים כי הפליטות היא פרי תכנון שיטתי מוקדם של טיהור אתני, בעוד מוריס עצמו סיכם את ספרו על סמך אותן עדויות במסקנה שהמלחמה היא לבדה שגרמה לגירוש. האם גם במסקנות ספרו החדש נמצא את כוחה של האידיאולוגיה על היד המכוונת את שלל העדויות? אי הבנה אחת גדולה – כך מסכם מוריס את הסכסוך. אי הבנה שבצדה חוסר עניין המתפתח לעוינות. הסיכום נעשה מנקודת המבט של מי שמנסה לבזו לשגיאות של האליטות הפוליטיות בשני הצדדים, וכך נוצר איוון שאצל מוריס פירושו

רשימות ביקורת

היסטוריה אובייקטיבית. אבל הספר הוא על קורבנות. האם יש פה באמת סיפור מאוזן של קורבנות בלבד? האם אין כאן מקרבן וקורבן? האם אין כאן כובש ונכבש, עוקר ונעקר, בוז ונשדד? והאם הציונות אינה בדרך כלל בקטגוריה הראשונה של כל אחד משני צמדים אלה? לא על פי מוריס, כן על פי ההיסטוריונים הפלסטינים, כולל "החדשים" שבהם.

אילן פפה

ביבליוגרפיה

מוריס, בני, 1996. מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956, תל-אביב.

Masalha, Nur, 1999. "Critique on Benny Morris", in: Ilan Pappé (ed.), *The Israel/Palestine Question*, London, 211-220.

Pappé, Ilan (ed.), 1999. *The Israel/Palestine Question*, London.

Shapira, Anita, 1999. "The Past is not a Foreign Country", *The New Republic* 29 (November): 26-36.

Shlaim, Avi, 1999. *The Iron Wall: Israel and the Arab World since 1948*, New York.